

ԱՅԻՄԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԷՔ

ՄԱՍՆ Ա.

ՀՅՏԱՅՏԱԿԱՆ ՈՂՋԵՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՆՏՈՍ

Յ. Գ. Կ. ԱՆԳԵՐՍՏԵՆԻ

ԺԱ. ՆՆՈՒՑԱՐԻՍՅԱՆԻ ԱՂԻՍ ՁԵՄ:

(Հարանգանքներ Կրկին)

§ 41. Վիզիր-Ֆիտիլի: — Հիմալ զառնաք նորեն վեզիր-Ֆեօֆրիս: Այս քաղաքը՝ որ վարչական կենտրոն մըն է երրորդ կարգի (գլխավոր) սիրուս գիւղը մ'ունի երկու գետերուն միացման տեղը, որոնք Թաւշան-Դաղէ Հոսելով կ'իջնան, որ բաւականաչափ չուր կը մատակարարէ բազմաթիւ պարտեզներն ոռոգելու համար: Հեռուէն դիտելով (մանաւանդ արեւմտեան կողմէն՝ ուսկից առնուած է մեր լուսանկարը, Պակ.) քաղաքին շուրջը շատ արարածները (միւսերներ) եւ բուն ծածկ ու կլմիկներով ծածկուած տները՝ նաւերու արեւելային կանաչութեամբ մեկտեղ՝ բարեկեցութեան եւ բարգաւաճման զուարթ երեւոյթ մը կ'ընծայեն անոր. բայց երբ մերևուստ ծանշանքը՝ կը գտնենք որ աղտոտ ու անբար տեղ մըն է: Դեպք ի արեւմուտք եւ արեւելք գաղաղ ծամբանքուն վերջին անկախութեան հետեւանք՝ քաղաքը ինկած էր անել բազմի մը մէջ եւ դատաւարաւուծ էր անշնան ըլլալու: Հին ժամանակները շատ տարբեր էին իրենց՝ ինչպէս կարելի է հետեւցնել արդէն մինչեւ ցայժմ բնուածներէն. Համիլարնի 1836ի այցելութիւնը ցուցաբան էր թէ քաղաքը հին նստի մը տեղը կամ մասն էր. տեսած էր, ինչպէս այս կողմը ծանապարհորդող ազնիւ ուղեւոր չէր կրնար չանելով՝ Ստարաբոնի անտառի կըսով պայծառ եւ ճշգրիտ նկարագրութեան իւր մասը առնել ունենայէն ետքը, թէ քաղաքը Փաղիմնեքիս զաւառին սահմանաց մէջ կ'ընայ. եւ ինքը սոյնուց այն թելագրութիւնը թէ նոյն Փաղիմնեք-Նեապոլիս քաղաքին արդէն ներկայացուցին ըլլալ: Մենք ալ այնպէս միտաւ հինք այս նոյնութեան ուղիղ ըլլալու մասին՝ որ մեր ձեռքը ինկած առէն նոր արձանագրութիւն կաթողին կը հետախուզէինք՝ ի նշանաւ այս կարծեաց յիշատակարաններէ վաւերական փաստ մը գտնելու. եւ երբ վերջապէս դատեք արձանագրութիւն մը (թ. 67) որ խառնաձայն բանաւնալու կը սկսէր՝ ի թուիլ չէի ծմոյս (Խորհուրդ եւ Ժողով) եւ կը յաւերարդէր անունը Նե... Նեպոլուարութեամբ՝ անապարեցիկը լրացնել Նեպոլեաժան (Նեպոլեոնաց) բայց բունապատուեցանք կարգաւ Νεοχλαιοπολειταιν (Նե-

լուար-Նեպոլեոնաց) եւ թողուլ որ մեր յայտերը խորտակուին:

Մենք անտէնկալ մըն էր վեզիր-Ֆեօֆրիսի մէջ գտնել այն անունը՝ զոր ի զուր որոնած էի իսկիւնքի մէջ՝ առժամանակ հետեւած ըլլալով՝ կիւպրոսի թելագրութեան՝ որ շատ հաւանական կ'երևար: Այս արձանագրութեան գիտեք առաջին տեսութեամբ կարծես գիտարութիւն մը կը ստեղծէր Փաղիմնեք-Նեապոլիս տեղայն նոյնական նկատմամբ: Քանի որ այս անունները Ստարաբոնի ժամանակէն ետքը անհետ կ'ըլլան, բնական եղաւ կացութիւնն այն պիտի ըլլար թէ Նեպոլուարիս-պոլիս-Նեպոլապա անապատացին անունները ըլլան միւսնային քաղաքին: Բայց այն ատեն կը ծագէր առ ինչոյնք թէ՛ Նեպոլեոն կրնայ երկու բնիկ անուն՝ Փաղիմնեք եւ Նեպոլապա՝ եղած ըլլալ միւսնային տեղայն համար: Այն ատեն որքեմ Նեպոլուարիս-պոլիս իւր բնիկ Նեպոլապա յորիմնեքն արեւելք տարբեր տեղ մ'իկած պիտի ըլլայ Նեապոլիսի՝ որուն բնիկ անունն էր Փաղիմնեք, եւ վերջինս որքեմ տեղ մը գտնուէ եղբ: Բայց մերևուստ քննելով կը տեսնուի թէ առեւերելոյ զգուարութիւնն իրական չէ, եւ պատճառն է Ստարաբոնի (էջ 560) մէջ սխալ բնութեցումը: Ամբողջ գիտարութիւնը անհետ ընկնելու, երբ Թամեկ մասնակի բնութեան ինքի թէ հաւանորեն հոս առ կաթիլ կայ գործագրելու այն սկզբունքը՝ զոր այնչափ յաճախ գործադրած է Փրիզիդոն անապատութեան մէջ՝ օրինակի համար Նինիա (Oinias) եւ Լիւսիան տեղիւրը գետեղելու ատեն, ճիշդ ինչպէս որ Ընտրեցում Մեծի Լիւսիան զգաւարը ինչպէս մէջ (Oiniatas, արդէ՛ Oinan-Owa, հիւսիս-արեւելք մայրաքաղաքի դաշտ, եւ՝ campus Metropolitane) հիմնարկեց յայն քաղաք մը Լիւսիան (Lysias) անուն այնպիսի նստիք մը՝ որ իւր մեկուկէն մյուս հետեւ էր Oinia գիւղէն (այժմ Oinan), ինչպէս բնագիրը կ'ուէ κατὰ Οινίαν κάμψον, նոյնպէս Պոնտիկոն Փաղիմնեքացուն մէջ հիմնեց յունական Նեապոլիս քաղաքը՝ Նեպոլապա գիւղէն տեղը, քիչ մը հետեւ Փաղիմնեք գիւղէն եւ անոր դիմացը կ'ընած:

1. Արդէ՛ 1:

Եւս նոյնացման դեմ որեւէ հաստատուն փաստ մը չէր այն պարագան որ կիւպրոսի առաջարկած դիրքը, երբ որքեմ ծածկ իրողութեանց հետ լաւ կը համապէսէր, Պաղադայ բնագիրն կը հակասէր ընտել: Անոնք որ աւելի գործած են Պաղադայի՝ ամենէն աւելի լաւ գիտն թէ իւր բնագիրն մէջ եղած տեղեկութիւնը ընդունուելու չեն աւանդ որքեմ հաստատուն փաստերու (համար. օրենսդիր համար՝ § 46 վերջին սրբաւ օրենսդիր): Նեպոլուարիս-պոլիս-պոլիս ինչոյնք մէջ՝ դիւրեւեք հեղաշեւած զարգացումը ցուցան թէ աւելի լաւ նուազ ալ զիլ է իւր ըսածը: Բայց նաեւ բաւական յաճախ ցուցան թէ ինքը (կամ իւր բնագիրը) բոլորովին սխալ ալ է:

Եւ համար. Munroff JHS, XXI (1901), p. 60 ff., ուր կը թելարարի թէ իստաւ կրնայ եղած ըլլալ նոյն նիւտալ: Բայց Ստարաբոնի նկարագրութեան չ'երևար թէ անապոլիս իւր թէ Նեապոլիս ձերմունքներու մաս ըլլալ իրար: Եւ համարման թիւն ալ անապոլիս անոր հակառակ էր:

1. Ramsay, Cities and Bishopies of Phrygia,

p. 754 ff.

և և Ատտաղոս¹ իշխաններուն, առաջինն ընդունե-
րով արեւմտեան կէտը, եւ վերջինն՝ արեւելեան
կէտը: Դիոտարոս (Deiotaros) թագաւորին մա-
հուան ասարին՝ 40ին Ն. Ք. Պափղագոնիոյ աշ-
խարհին Ատտաղոս ունեցած մասը (Պաղատիոյ
հետ մասին) Անտոնիոսի կողմնէն տրուեցաւ երի-
տասարդ Կատարի², որ Դիոտարոսի թոռն էր մեր
կողմնէն, եւ ասոր ալ մահուանէ ետքը՝ 36ին
Ն. Ք.³ անցաւ իւր որդւոյն Գիոտարոսի փրկա-
գելիոսին⁴, որ կ'իշխէր այն աշխարհամասին իբր
իւր մայրաքաղաք ունենալով ամբողջի Գանգարայ
ընդերքը՝ մինչեւ իւր մահը 6—5 Ն. Ք. տարին,
երբ աշխարհս վերջնականապէս պետութեան հետ
մուրկեցաւ Ագաթոսի ձեռքը:

Այս ձուլման առեւ Պափղագոնիոյ այս
մասը կցուեցաւ Գաղատիա նահանգին: Այս
վիճակմամբ մէջ մուծուած քաղաքներու հա-
տարակց զորածաճած թուականութիւնն ինքնին
կը բաւէ նոյնն պայտօցանելու, եթէ նկատի
առնուիք այն գիրքը՝ զոր կը գրաւէր այն առեւ
Պաղատիա նահանգը՝ Հռովմական իշխանութեան
ասորիճանաբար դէպ ի Արեւելք տարածուելուն
մէջ եւ այն յարաբերութիւնն՝ զոր ունէր իւր
զրոյցի ձեռական պաշտպան անոր երկրներուն
հետ⁵: Սալայն Munro ուրիշ տեսութիւն մ'ալ
պաշտպանեց⁶: կը համարէ թէ՛ մինչդեռ Գան-
գար Պաղատիոյ կցուեցաւ, Նեապոլսն եւ Պոմպե-
պոլսն մուծուած էին Պոնտոսի մէջ մինչեւ Պաղա-
տիոսի ժամանակն ալ⁷: Այս տեսութիւնը՝ պաշտ-
պանելու համար երկու փաստեր յստալ կը բերէ.
նախ՝ Ստրաբոնի (էջ 544) խօսքին մեղնութիւն
մը, եւ երկրորդ՝ պարզապէս մ'որ առաջին հայե-
ցումաբնի դրուելը կ'երեւայ, այսինքն այն՝ որ
նուիրականեան (legati) անունները չեն երևար
այն մղոնաբարերուն վրայ՝ որոնք Պափղագոնիոյ
արեւելեան անկիւնը գրաւուած են (նաւայի եւ
Աղւաի մէջ տեղն) թէպէտ եւ այս մղոնաբարերն
սմանը կանչուուած են ճիշդ նոյն տարիները՝
երբ դրուած են Պաղատիա նահանգին միւս
մղոնաբարերը, որոնք նուիրակց անուններ կը
կրեն արեւմտաբարերուն⁸:

¹ Աղլիստոս, Մեհեր. 114. Դիւն, ԽԸ, 33:

² Դիւն մագ:

³ Մարտիոս, էջ 562 զորքը. Գաղատիան արուած
էր Ափղադոն: Հմմտ. Nieseի սքանչելի յօդուածը ի
Rhein. Museum. XXXVIII (1883), p. 584 ff.

⁴ Marquardt, Staatsverwaltung, I, p. 359.
Ramesay ի Revue des Et. gr. 1893, p. 251 ff. եւ Կեր-
տարիսի եւ կրիկի Historical Commentary of Galatians,
§ 12, որ կը պարունակէ պայծառ տեղեկատուութիւն մ'այն
սկզբանց՝ որոնք առաջնորդութեան համեմատ Հռովմական
քաղաքապետութիւնը կը շարժէր:

⁵ JHS, XX (1900), p. 100 ff. եւ XXI (1901), p. 61, n. 1.

⁶ Մեհեր նշաները Պաղատիոյ կը վերաբերեն. Ե. 4, 4:

⁷ Օրբիտակի համար 8. Պոմպեպոլս բաւարի անունը
չի գտնուիր Բ. 424, 435 մղոնաբարերու վրայ, բայց կը
ըլլայ թ. 420, 444, 445, 449, 480 եւն քաղաքու. վրայ.
Բ. 424-էն եւ Ա. Արթուր Մարթիակի անունը չեն յիշեր
Բ. 431 եւ 431, բայց նոյնն ընդհանրապէս կ'երեւայ Գա-
ղատիան մղոնաբարերու վրայ (CIL, III, 310, 313. Suppl.

Արք. նշանակէնք նաեւ որ Պր. Կիւմսի ար-
ձանագրութեան (Թ. 66) նորագոյն փաստն այս
տեսութեան դէմ ամբողջովն հակառակ կ'ըլլէ:
Արձանագրութիւնը, որ կը յիշատակէ Պափղա-
գոնեացւոց առ հասարակ եւ անոնց մէջ հասա-
ծին՝ Գաղմանեացւոց (որոնք քաղաք ալ կանչուած
են) ի մասնաւորի ուխտած հաւատարմութեան
երդմեա առ Ագաթոսս 4—3 Ն. Ք. տարին,
կ'ապացուցանէ առանց տարակոյն մը թողուլ թէ
Նեապոլսն ալ միեւնոյն նահանգին մէջն էր՝ ուր
էր Գաւգարս¹: Եւ ոչ ալ նոյն տեսութեան ի
պաշտպանութիւն յստալ բերուած պայտօցանքը
հաստատահիմ կ'երեւան՝ երբ մերձուստ քննուին
նախ(—) Ստրաբոնի խօսքը հետեւեալն է. «Որով-
հետեւ այս աշխարհը (Պափղագոնիա) կը բաժնուի
երկու մասի, միջերկրայն եւ Եփէզերայն. տարա-
ճուած Աղւաի գետէն մինչեւ Բիւրննա, կրկին
Եփէզերայն մինչեւ Հերակլա Միհրգառա կը
տիրէր, նաեւ միջերկրայն ալ մերձուստ մասերուն
կ'իշխէր, որոնք սմանք նաեւ Աղւաին անգին ալ
կը տարածուէին. եւ մինչեւ հոս սահմանուեցաւ
Հռովմացւոցմ Պոնտական կուսակալութիւնը.
Իսկ Մեցանանքը իշխաններու տակ էին նաեւ
Միհրգառայ կործանմանէ ետքը²: Ստրաբոնի
այս հասածը թէպէտ կերպով մեղնուած է: Այն
պարագան լի է Ποντική επαρχία (Պոնտական
կուսակալութիւն) յորըրորմը կը նշանակէ Պոն-
տոսի նահանգն այնպէս՝ ինչպէս հաստատեց Պոմպեպո-
64ին Ն. Ք.: բաւականաշատ պայծառ կ'երեւայ³:
Ստրաբոն կ'ըսէ թէ այս նահանգը Պափղագոնիոյ
ներքինաշխարհէն ալ պնշտի մասն կը պարունա-
կէր՝ որովհետ որ Միհրգառայ մասըն եղած էր:
Պր. Munro իբրեւ կարեւոր կը շեշտէ ἡφόριστας

141844v. 141844v—81) Պր. Munro այս իրողութիւնները
փաստ մը կը նկատէ ի նպատակ անտեսութեան թէ
մղոնաբարեր բաժնուած էին «բաւականաւոր համեմատ,
որոնք կը համապատասխանէին վարչական կամ քաղաք-
ական բաժանմանը:

¹ Պր. Կիւմսի այս մասին յաւակալէ κατὰ τὰ
οὐτά (առ Պր. եւ ὁμοίως τε (առ. 39) աստղանոցի
մասերն համար առած մեղնութիւնն այնպէս անխոյանի
ուիշէ է որ գծուարաւ կընայ երեւակայութիւն թէ ուրիշ
մեղնութիւն մ'ալ կարիք չըլլայ ընդհանուր. (Հմմտ. Թ. 41
— p. 16 ff. առանձին տպագրութեան) Եթէ Գաղմանեացւոց
առարկի նահանգի մը մէջ կը բնակէին առանց երկաթալիւն
ըստ կայսերական հրաման մ'առած կ'ըլլային. եւ մէջ ալ
անմ մը կ'առարկի ուրիշներուն քով, որոնք հետ որեւէ
զորմ չը չունէին:

² Ստրաբոն, էջ 544: Բնագրէն է՝ τῆς δὲ Χώρας
ταύτης δισημετήρης ἕως τε τῆν μεσόγειαν καὶ τὴν ἐπὶ
θαλάττῃ διατείνουσαν ἀπὸ τοῦ Ἄλνους μέχρι Βιθυνίας,
ἐκατέστον τὴν μὲν παροχίαν ἕως τῆς Ἡρακλείας εἰχεν ὁ
Εὐπάτωρ, τῆς δὲ μεσογαίαν τὴν μὲν ἑγγυατοὺς ἔσχεν, ἥς
τῆς αὖ καὶ πέρας τὸ Ἄλνους διέγραψε· καὶ μεχρὶ δούρου τοῦ
Ῥωμαίου ἡ Ποντικὴ ἐπαρχία ἀφόρισται· τὰ λοιπὰ
δ' ἦν ὑπὸ θυνάστοι καὶ μετὰ τῆν Μιθριδάτου κατάλυτον.

³ Այսպէս էլ 562 «իբրքը՝ ի քնոս (այսինքն նոյն
տեղը նոր նկարագրուած Ամալուկէն նայելով) Ἄλνους
Χώρα τῆς Ποντικῆς ἐπαρχίας ἢ πλεὶς τὸν Ὀλύσσον
(այսինքն) Պոմպեպոլսի գաւառը:

(սահմանափակ) բային կատարելով ձեռք, զոր կը մեկնէ այն մտքը թէ անով անկարելիւմ զրոյշ լռելեայն թէ նոյն կարգաբարձութիւնը տակաւին կը շարունակուի մարտերին դրած ժամանակ, բայց արդ, էթէ միայն այս հաստատել ըլլար այս խնդրին նկատմամբ մեր ունեցած միակ փաստը, անշուշտ կըստ այս մեկնութիւնը պաշտօնաւորէ. բայց խնդրին ներկայ լինակին մէջ՝ խնդրելու ենք թէ անհրաժեշտ է այսպիսի լռելեայն իմաստ մ'ենթադրելը, յիշատակին արեւէ անհրաժեշտութիւն չկայ: Բային կատարելով ձեռք անհրաժեշտութեամբ չի պարունակեր այն իմաստը թէ գործողութեան արդիւնքը կը շարունակուի նաեւ մինչեւ ներկայ ժամանակը: Այս կանոնը կ'որոշէ դասական հնդեպիստներուն թով՝ էթ նոյնպէս է ապահովագրել մարտերի թով ալ: Օրինակները բազմաթիւ են, եւ ես կը շատանամ առեւտն պատրաստ վկայութեան մը՝ էթ 584 (Գրքի ԺԳ, 7) ուր մարտուն խոսքով Հոմերական ժամանակաց մասին՝ կ'ըսէ πεπóρθητας δὲ σὺν τοῖς ἄλλοις τόποις καὶ τὰ ἀντικείμενα τῇ λέσσει եւ.:

(Բ.) Երկրորդ՝ Այն ապացոյցն որ հիմնուած է նուիրականութեան անուններն արձանագրելու կամ շարժանագրելու վրայ, որպիսի ալ առաջին հայեցողութեան նշանակութիւնն ունեցող երեւոյ, երբ նաեւ հարեանցի ալ զննուի փաստը կը տեսնուի որ բոլորովին անարժէք է, յորմէ հետէ կը գտնուին թէ կայարական նուիրականութեան անուններն երբեմն կ'երեւան մղնաբարբառն վրայ եւ երբեմն չեն երեւալ: Առոց չերեւալը պարզապէս առդական պէտքաւորութիւն մըն է, վայրագութիւնն տարբերութիւն մը որ որ ուրիշ բան չի ցուցնէր բայց այն միայն թէ մարդկային բնույթինը փաժմեութեան օրէնքով՝ որ չի շարժիր: Այսպիսի պէտքաւորութեան քանի մ'օրինակներ ալ բաւական են ցուցնելու թէ ինչ եղանակով թիւներն կրնան յառաջ գալ այսպիսի ապացոյց մը գործածելով: Լարկիու Մակեդոնի (Larcus Macedo) անունը չի տեսնուիր Նեապոլիտանական մէջ եղած 122 Յ. Ք. տարւոյ երկու մղնաբարբառն վրայ (Թ. 423, 431). բայց իւր անունը (կամ հաւանորեն իւր յաջորդին) չերեւար նաեւ յաջորդ տարին կառնուած մղնաբարբի մը վրայ՝ որ անկասկած Գաղաթաղայ մէջ է: Նուիրական անուն չունի Եգրիանոսի մղնաբարբառնն ուրիշ մէկ մղնաբարբը նոյն գաւառին մէջ, որ 128 Յ. Ք. տարին է՝, եւ նոյնպէս Գաղաթաղայ մէջն է: Նեապոլիտանական մէջ Սեւերոսի Աշտրեանքի երկու մղնաբարբերը (222 Յ. Ք. տարին) կը կրնն նուիրական անունը (Թ. 427, 438). բայց չեն կրնն անոր անունն երկու քարեր ալ որ

յաջորդ տարին (223 Յ. Ք.) Անկիրիոյ գաւառին մէջ կանգնուած են: Արդ կրնա՞նք ուրեմն ասիէ հետեւցնել թէ Նեապոլիտանական գաղաթաղի այն ամեն կցուած էր Գաղաթաղի նահանգին, իսկ Անկիրիա չէր կցուած: Կամ երբ որեւէ նուիրական անուն չենք գտնուիր միւսնոյն վայրեր Կապադոքիան մղնաբարբան վրայ 222 Յ. Ք. տարինն, կրնա՞նք ասիէ եղանակցել թէ Կապադոքիան Կայսերական նահանգ մը ըլլար նուիրական մը վարչութեան ներքին: Գարնալով Սեւերոս Կայսր կալույթի մղնաբարբերն է Նեապոլիտանական (Թ. 438) եւ Տուրուսի մասն՝ նուիրական անունը կը կրնն (198 Յ. Ք. տարին), բայց ուրիշ մը՝ Անկիրիոյ հարաւակողմը՝ (208 Յ. Ք. տարին) չունի անունը: Օրինակները իրոյնքով յաճախել, բայց ասորը ալ կը բաւեն ցուցնելու թէ Վեգրի-Քեոփրիս գաւառին մէջ գտնուած՝ Ներոս ալ եւ Անգրիանոս մղնաբարբերուն վրայ նուիրական անունն չգտնուիր չէ որեւէ ապացոյց մը գաւառին այս կամ այն նահանգին վերաբերելուն:

§ 429. Դիալոյսիսն եւ Պիտիոյսիս: — Քանի մը առեկալութիւններ միայն պէտք է աւելցնել իմ վերադարձի ուղեւորութիւնս մասին՝ Դիալոյսիսն եւ Պիտիոյսիսն գաւառներուն մէջն զեպ ի Անկիրիա: Օգոստ. 14ին թողցցինք Վեգրի-Քեոփրիսն եւ վերադարձանք Նաւաւ, ուսկից զեպ ի հարաւ դարձանք եւ հասանք Մորթոսն՝ հետեւելով նախ Ամասիա տանող ճամբուն մէկ ժամ եւ երեք քառորդ տեւողութեամբ, եւ յետոյ խոտորելով Սուլու-Օզալի հիւսիսային եզերաց երկայնութեամբ, որ հին քիչիտմաւ է, անհետաքրքրական անձառ. գալուս մ'եծաւ մասամբ ցորենաբեր: Տեղացուն ճամբուն օրը հայտնելու ոմին համեմատ՝ Նաւային հինգ օրով Տամուր է. մեք շորս ժամէն քիչ մ'աւելի ճամբորդեցինք, եւ անուշափին շափին մը կը ցուցնէ 15 անդը. մըն հեռաւորութիւնն էր: Մարդու բարձրագոյն քաղաք մըն է եւ հաճոյստեւել զիրք մ'ունի պարտեզներու եւ պղիններու գոտելն մ'ետեւի թաւան-Տաղի վերջին գոգուտին մէջ: Այս օրս քաղաք մը նիստ է, եւ երբեմն կը նոյնացունի Թալիսիս-Նեապոլիտանական քաղաքին հետ, մարտերն

1 CIL, III, 316 եւ Suppl. 6901.

2 Hoggalib, in R. G. S., Suppl. Papers, II (1893), p. 51, n. (II), եւ p. 66, XCI (I) — CIL, III, Suppl. 12211, 12169.

3 Յոս. Ժորժ. § 8.

4 JHS, XIX (1899), p. 104, ուշադրած՝ p. 318 — CIL, Suppl. 14184 50.

5 Թ. 425 ուր նուիրական (prases) անունը, բայց Դեկտիսի կապադոքիան մղնաբարբը (CIL, III, 12201) նուիրական մ'անուն չունի: Որեւէ կուսակալ մ'անուն արձանագրուած չունի՝ կարակալայի մղնաբարբը. (212—213 Յ. Ք. տարին) Անկիրիա (CIL, III, 314), կամ Արեղանոս մղնաբարբը (miliaria) (CIL, Suppl. III, 6902 (Անկիրիոյ հարաւ-արեւմտեայ), 14184 50 (Անկիրիոյ հարաւակողմը). — անուն չունի. չիքուս ուրիշ օրինակներ են նաեւ Թ. 14184 51 (Գրիգորիանոս եւ Մարգարիտան) 14184 52 (Կոստանդնուպոլս Լիւկանոս) եւ.:

6 Ապպեն Է. Կերեր եւ Վ. Մ. Բամբեր (Գաւառ).

1 Հմմտ. Goodwin, Syntax of Greek Moods and Tenses (1889), § 46. Գայտիս է որ 'եղած եմ' յաճախ պարունակի 'եմ', իմաստը. այլ անոր չենք հակադրել:

2 CIL, III, Suppl. 6968.

3 Արեւմտեան Էգրիսը Լիմէ (Limesi, պոմ՝ Hoiran-Goul).

4 Անդ՝ 6987.

պայծառ եւ ճշգրիտ նկարագրութեան (էջ 560) ուլ ճակատակ, Կերեւալ թէ քաղաքը զուտ տաճարական հիմնարկութիւն մ'ըլլայ: զո՛ւն հետք մը չկայ հոս որեւէ հին բնակութեան մը, եւ իբրք ալ չտես թիշ հին քարեր կրեան տեսնուիլ մերօրէ Մարտիկոյ մէջ: Ամերիկեան վարժարանի (American College) մէջ մեկուկէն օր հաճողական գագար մ'ընելէն ետքը, ուր ամենասիրայր սասնիակաւ նուիրեն գտանք, բաժնեկցայ ուղեկիցներեւ՝ որոնք որոշեցին Ամերիկա վերագաւաճալ Էլիսիի եւ Պտերբայի ճամբով, իսկ ես ընարեցի Հալի-բէյը, Օսմանլիկ եւ Յոսիս տեղերէ անցնող ճամբան, ո՛ր թէ որեւէ ծանրակշիւ հետազոտութեան մը ձեռնարկելու դիտաւորութեամբ (որովհետեւ ժամանակս թիշ էր եւ կորովս պարտած), այլ միայն մղուած բազմաբէժեւ նոր աշխարհամասէ մ'անցնելու եւ ի մասնաւորի Օսմանլիկ այցելութիւն: Գեպ ի Աղեւես մասնող արդի ճամբան կը կարէ ցած հանդիպագոտիները՝ որոնք Թաւշան-Տալէք վայր կ'ընան զեպ ի Սուլու-Օվա, եւ 2¹/₂ ժամէն կը հասնին շէն-Պէտիյի փողոցի գալանի եզերքը, ուր կը ճանէ այն գաւառն՝ որ հին ժամանակները Դի-Կալմէն (Diapene) կը կոչուէր: Լոս շիշկով իճուղիէն՝ ձիավարեցի զեպ ի Գի-Պէշ գիւղը, որ ժամ մը եւ քսան վայրկեան հեռու է՝ գալանի հարաւակողման բլուրներուն ոտքը, ոչ շատ հեռու Արմատ-Տանքերէն (Գի-Պէշ-Մ'գէլ), որոնք այժմ չեն բանեցուի, բայց կ'ըստի թէ հարուստ հանք մ'ըլլան: Լոս օրինակեցի հինգ արձանագրութիւններ (Թ. 272, 2), եւ բլրակողմէն եղով վանք մ'այցելեցին ետքը՝ հիւսիսարեւելեան ուղղութեամբ ուղեւորեցայ զեպ ի Հալի-բէյը, որ յիսուն վայրկեան հեռու է Գի-Պէշէ եւ 11¹/₂ մղոն Մարգուեանէն (ստուաշափս ցուցման համեմատ): Քաղաքը Գայ-Գի մը նիստն է համանուն տեղերէն կը գտնապաշտէ յորժրմանքս՝ Գի-Պէշ-Հալի-բէյը: Քաղաքին մէջ հսկիրն խուզարկութիւն մ'ընելով հեաւրբորդ բան մը չգտայ, եւ շարունակեցի ճամբաս զեպ ի արեւմուտք: Ժամ մը հասանք դաշտին եզերքը, եւ կարելով ցած լեռնադի մը՝ իջանք Դի-Կիլեւն-Չայի հովիտը, որուն զառիվայր գարեւը մէջեղմէլ պիտակուծ ծածկուած են զիւղերով, իւր ծածկցանք Դի-Էլեւն-Կիլեւն (Devrend)՝ Հալի-բէյէ 6¹/₂, մղոն հեռու, հովիտն սկիւռ նեցնալ եւ կիրճ մ'ըլլալ, որ գարնալ կը բացայի շէն-Պէշ-Հալի-բէյը քով՝ մեկու կես ժամ անցին անդին: Աճիկ ետքը ճամբան իւր երէք մղոն տեղ կը հետեւի գետին ձախ ասին, յետայ գետը կարելով ալ կ'անցնի, եւ անմիջապէս գետեն կը

հեռանայ աւազուտ բլուրներու վրայէն երթալով Օսմանլիկ բարերի գաղաթ: Այս քաղաքը կը հասնիք երկրագոկէն ժամէն Հալի-Հասանէն սկեսալ, ամբողջ հեռաւորութիւնն Հալի-բէյէն մինչեւ հոս մ'ըլլալով 21¹/₂ անգղ. մղոն:

Օսմանլիկ պալատակ մը նիստն է, բայց փողոցի անգղ մըն է որ 4000¹/₂ մաս բնակիչ ունի, թաղ մը (Կաւալարաթ, կոչուած՝ Gemidji Mahalləsi) Աղեւես գետին ձախ ասի շինուած է, բայց քաղաքին հնազոյն եւ գլխաւոր մասը կ'ընայ ալ եզերքը՝ ռեպարեք ժողայեան մ'առքը՝ որ դաշտէն յանկարճ 400 ոտք վեր կը բարձրանայ: Այս քարաժայռը հին ասեներէր ամուր բերդի մը փոխած էր, որմէ հիմալ թիշ ճնացորդներ կան՝ ի բաց առեւտր պարսպի կտոր մը հաստատուն դանակցքով՝ երկու կողմէ աշտարակներով, ժայռաբլույն ստորտոր գետին դարձած կողմը, եւ ուրիշ պարսպ մ'ալ եւ ասակիւնի յետարեւորմբ ընդ ընդ ամենն ասիկ մատչելի կողմինն մին ամրացընելու ճամբը: Հաւանորէն այս ասեակները հին տաճկական վերանորոգութիւններ էին Բու-դանդական արութեանց: Կերեւալ թէ կես դար յաւաւ այս ասեակներէն շատ ասեկ լաւ վիճակի մէջ էին. որովհետեւ հին ուղեւորներն ի մասնաւորի Ainsworth՝ ի նկարագրեն երկու տարբեր զեպները՝ որդապաղտ փոխեւ եւ նկուշեր (ներքնասներ) ունեցող պատնէշներով, որոնք մանուածապաւ ուղղութեամբ կ'երկարէին քարաժայռին կոնքերն գաւառէ վարդերն երկայնութեամբ. եւ թէ այս զեպներէն մին շինած էր սուլթան Բալայիկ՝ Կաստամուշի իսխանը շափին մէջ պահելու համար: Ժայռաբլույն արեւելեան կողմէ կան վիճափոր քարի մը գերեզմաններ՝ զորոնք եւ շտեպայ: Քաղաքին մէջ միայն երեք արձանադր. իսխանը գտայ (Թ. 180-182). բայց բազմաթիւ են հին ճնացորդները, մեծաւ մասամբ շինուած քարեր, սինաժայթներ, եւ քարառապաններ (որոնց մէկ մասն պեղուած երեւած հանուած է գետին արեւմտեան ասին):

Հինուց ի վեր այս քաղաքը նշխարուած է Գի-Ա.Ր.Ա (Bimolisa) քաղաքին հետ, կարծեմ նախ Հ. Կերեւի կողմանէ առաջարկուած, եւ կրնայ որոշուի իւր ստղծ համարելի: Մտարանի պայծառ տեղեկութիւնը (էջ 561, 562) միացած

¹ Գորագոյն անգլիագրութիւնը են՝ Flottwell, Aus dem Stromgebiet des Qyzyl Irmak (x Petermann's Mitth., Ergänzungsheft Nr. 114. 1895) եւ G. Maercker, Das Stromgebiet des unteren Qyzyl Irmak, Ի Z. d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin, XXXIV (1899), p. 374 ff.

² Ainsworth, Travels and Researches (1842), p. 97 ff.; Ritter, Erdkunde von Asien, IX, p. 399 ff. Ainsworthի առած յառակողմէն քաղաքին եւ զեպին մասն առած ստղեկագիտք օրէւ կայ մը չի ցուցընք իրականութեան հետ. եւ թերեւ իւր նկարագրութիւնն ալ լիովն չէրբոս լըցայ Tavernier (I, p. 9, 1860. 1669) կ'ըսէ միայն թէ Ozeman փողոցի քաղաք մըն է բլույ մը ստորաւ՝ որուն վայր բերդ մը կայ:

³ Ainsworth, անգլ. von Flottwell. անգլ. էջ 12:

Անի. էջ 440, 446, 447. հմտ. Handbook of Asia Minor, p. 131: Այսպէս նշանակուած է առիւտ նաեւ Թ. Կերեւի նոր քարտեան վրայ:

¹ Ստարան, էջ 561:

² Գի-Պէշի արեւմտեան անմիջապէս կից է Կարա-բէյս գիւղը. երկուքը մեկտեղ կ'ըսուի թէ իւր 1000 տուն են: Հալի-բէյէն Գի-Պէշ ասին ուղղութիւնն 2150 (մուգն). Գարա-բէյս 2220:

³ Ճիւս ինչպէս որ Չորուի եւ Ամսիայ մէջտեղ եղած Հալի-բէյէ կ'որոշուի Ա-Գաւ-Հալի-բէյս արեւմտով (սեւ վերջ § 4):

նաեւ զեղբերոսի անսովոր յարմար նկարագրութեան, հետո՝ — «Պեմոզիսս բեզդ», (եւ այս Պեմոզիսսն քարաբերդ մըն է որ Աղիւս գետին սփռն վրայ կ'երեւայ¹⁾), — հազիւ թէ տարաւորս տեղին թողուն քաղաքին գրեթե նկատմամբ: Պեմոզիսս (πυμώσις) Միհրդատի Պոնտական թագաւորութեան յառաջագահի սեղերին մին էր, եւ մին էր քաղաքացի խմբի մը (որուն մէջն են Լաւոսթիկոս, Գազիւրա, Կարբիւս, եւն), որոնք իրաւունք ստացած էին պոնտագրամմեր կտրել միաձեւ տիպերով, յայտնապէս նոյն ինքն Միհրդատայ հրամանաւ, բայց ամեն զիպաց մէջ քաղաքին անունն ալ կրելով²⁾ Գրամմապոնտիւնը կը դադրէ Միհրդատեան շրջանին տար: Ստորունի որով Պեմոզիսս աւերակ էր՝ ինչպէս նաեւ Գազիւրա: (էջ 562), Սակայն նոյր վերտին կ'երեւայ իբր ժՈՎ դարուն՝ եկեղեցական ցանկերուն մէջ, ուր զինքը միացած կը գտնենք Իրոյոյթի հետ՝ մէկ եպիսկոպոսի մ'իբրաւման ներքեւ: Յաճկապէս շրջանին կրկին կը սփռն բարձրանալ, երբ Օսմանեան զօրութիւնը ասորիանսարաբ՝ բայց կամաց կամաց սկսաւ տարածուիլ հիւսիս-արեւելեան Փարուս Ասիոյ վրայ, Օսմանիկի անհրաժեշտաբար պետք էր որ մեծ կարեւորութիւն ունեցող զիբը մ'ըլլար, եւ այս իրողութեան իրական ապացոյցը տակաւին կեցած է՝ գեղեցիկ կամարը մը 15 կամարով, 228 մետր երկայն, որուն վրայէն գետէն կ'անցնի ճամբան. (Պտկ.) Այս կամարը շինած է հաւանօրէն Բոյազիտ Բ սուլթանը՝ եւ ասորիանսար մըն է Փարուս Ասիոյ վրայ Օսմանեան տշխարհագրութեան հաստատման: Ժէ՛կ գարուն քաղաքը տակաւին իջեւանտեղի մըն էր առեւտրական այն մեծ պողոտային որ Կ. Պոլսէն կտրին ու Պարսկաստանի կ'երթար, որ ճամբան սակայն այսօր ինչպէս է:

¹ Էջ 626 հրտ. Բոն քաղաքի՝ զոր յառաջ բերած է Ռոմեոյ՝ Պոմ. Էջ. էջ 328. յոյն՝ το φερόριον την Πημοζισσαν (πέτρα δε ή Πημοζισσα παρά το χείμαρρον του Άλνους ποταμού).

² W. Wroth, Brit. Mus. Catalogue of Pontos etc. p. XIII.

³ 86 Notitia III, ed. Parthey-Pinder.

⁴ Հմմտ. Ռեյտիք, անդ. էջ 389: Օսմանիկի հայտնիորէն որ շատ հաճելի եւ մտքի անձ մըն է, յայտնեց ինչի թէ այն արձանագրութիւնն՝ որ կանգնուած է քաղաքային դիմացը՝ կամարաշէնին մօտ՝ կը յիշատակէ կամարին շինութիւնը եւ անոր շինող կ'անունանէ Բոյազիտ սուլթանը. եւ իւր տուած թուականը կը ցուցնէ թէ յիշու առջիման է Բոյազիտ Բ. ո՛ր թէ Բոյազիտ Ա՝ ինչպէս երբեմն կը նշանակուի: Գժաբաւաբար մտքէս լանջաւ այս արձանագրութեան մէկ նմանագրանքը հանել. բայց ամեն հաւանականութիւնը վերջին թուականին նպատակաւոր եմ:

⁵ Զաւթերիկ՝ անդ: Ռեզուրը կը դառնաւար կամարին վրայ, եւ կը գրէ. Guzelmarmak (այսպէս գրաւած) լայն ու խորունկ զանաւոր մարդով քաղաքէն կ'անցնի, եւ գետի վրայէն կ'անցնի արձանագրեցիկ կամարէ մը զոր կարելի է անանել: Զատնեւ հինգ մեծ կամարներ ունի՝ ամբարն ալ կ'աճեայ քարերով, եւ շինուածք մըն է՝ որ իւր ձեւաւարկովն ինչպէս թիւնը կը ցուցնէ:

[Ուղեգրութեանս Ա Մասին վերջը գրուած են հետազոտուած երկրամասերուն քարտեզները, ուր ամփոփուած են հետախուզութեանց արդիւնքները, կարմիրնիշ նշանակելով ուղեւորաց բռնած ճամբան, հնուիւսն տեղերը եւ յատկապէս նշոյնացուած հին բնակավայրերը: Ցախաւորներն կը պարունակեն այս բաժնիները՝ Ա. Չորսմի հարաւային եւ արեւելեան կողմերը (Չորսմի-Բոյազիտ-Կոստիւս եւ Չորսմի-Կարիս) — Բ. Հալի-Զէյն Ամսորա. — Գ. Միհրդատական (Միթրիդատի) մինչեւ Ջելաւ եւ Ռեաւտոպոլիս (Միհրդատական, Եգիւս, Վերինպոլիս մինչեւ Սերմուս եւ Սերաւտոպոլիս, եւ իէսհնէ-Պլինիոսմի-Ջելաւ.) Դ. Սերաւտոպոլիս եւ Սիւրաւ. — Ե. Նիքարտ (Նեոկեսարիա) մինչեւ Կամանա եւ Գաղիման (Թոխաթ.) — Զ. Գաղիմանիտիս գաւառ մինչեւ Գալիւրա կամ Իրորա (Կաշ-Օփ) Թոխաթէ մինչեւ Թուրիալ. — Է. Նեոկեսարիայէ մինչեւ Լապատրիա եւ Պիգա. — Ը. Սուլիսայէ Խաւսա (Լաւոզիկէ, եւն.) — Ը. Խաւսաթէ մինչեւ Աղիւս գետ (Թեթմա, Սագիւղոն, Փագիման կամ Նեոկալիպոպոլիս-Անդրապա.) — Գարեւանեցի րանկանապէս կը պարունակեն արդի բնակավայրերն ալ, գետաց եւ լեռանց ուղղութիւնը: եւ անկի ճշգրտուած են քան ծանօթ միւս քարտեզները: — Ծ. Թ. 1]

է. Յ. Տ.

ՎԵՐԸ

ՄԱՅՆՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

M. MAXUDIANZ (Մսնորա Վրդ. Մարտիկանց)
(Le parler arménien d'Akr (quartier bas). Paris 1912.

Բախտաւոր է Անյայ բարբառը: Բացի մանր բնագիրներէ, որ այս բարբառով հրատարակուած են, երեք բաւական ընդարձակ գործեր կը գտալին անոր ուսումնասիրութեամբ: Աւաջներ Ե. Զանկիւանի «Հնութիւնը Անյայ» ն էր, երկրորդը Մ. Ս. Գարբիէլեանի «Անյայ դաւառաբարբառը», որ Հանդէս Ամսորեայի մէջ կը հրատարակուէ 1908էն ի վեր, եւ վերջապէս նոր յայագէտի մը այս անդրանիկ աշխատութիւնը:

Մսնոր Վրդ. Մարտիկան, միաբան Ս. Էլմիանի, ընկի անկեցի, բայց մեծցած Պոլսոյ մէջ, ծանօթ էր արդէն քանի մը գրական հասարակներու թարգմանութեամբ (պարսկերէնէ, գերմաներէն, յունարէն եւ ռուսերէնէ): Վերջեւ իբր մասնագիտութիւն ընտրեց լեզուաբանութիւնը, որու ուսումնասիրութեան